

Всесвітня історія та міжнародні відносини

УДК 94(38):321.1

А. Л. Зінченко

ФЕНОМЕН МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ПОЛІ ЗОРУ ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

В статті аналізуються міркування і судження давньогрецьких мислителів та істориків, які стосуються природи й характеру відносин між народами й державами, передовсім війни і миру, панування й підкорення, могутності і впливу, стійкості держави в обставинах зовнішньої загрози.

Ключові слова: міжнародні відносини, війна, мир, могутність, влада, вплив, володарювання, панування, підкорення.

Сфера взаємодії соціумів, не позначена назвою. Наша тема присвячена аналізу міркувань і суджень про різні аспекти зовнішньої політики та міжнародних відносин в суспільно-політичній думці давньої Греції. Відомо, що поняття міжнародні відносини було запроваджене в науковий обіг англійським мислителем Джеремі Бентамом (1748-1832), який розумів під ними відносини між державами. Проте об'єктивно відносини між народами й державами сягають своїм корінням ще міжплемінних відносин (праміжнародні відносини), а судження про міжнародні відносини – про війну і мир, про справедливе й несправедливе у цих відносинах, про могутність і силу народів і держав формуються вже в суспільно-політичній думці античності. Отже, маємо справу з феноменом, що об'єктивно існував віддавна, його різні аспекти оцінювалися в тогочасній філософській та політичній думці, але його номінування (називання) та основні його риси набули наукового окреслення значно пізніше. Подібний розрив у часі між описуванням явища та його номінуванням А.Ф. Лосев відзначив і стосовно античної естетики. «...Древні обходилися без спеціальної науки, яку вони називали б естетикою, – зазначає цей дослідник. – Проте вся античність від початку до кінця переповнена не тільки відповідними й досить виразними фактами мистецтва, але й усякого роду естетичними чи напівестетичними термінами, образами, міркуваннями й цілими теоріями». І далі: «Те саме ми повинні сказати й про філософію історії... Але тут у древніх також досить багато і теоретичних, й історичних матеріалів і спостережень, які обов'язково мають бути взяті до уваги кожним, хто хотів би зробити для себе ясною античну філософію історії» [17, с.22-23].

Судження політичного змісту в давній Греції тривалий час існували в тісному зв'язку з поезією, міфологією й початками філософії. Нагадаємо, що лише в добу еллінізму, починаючи з III ст. до н.е., деякі науки, передовсім математика й медицина відособлюються в спеціальні галузі дослідження. Проте й після цього давньогрецька філософія продовжує розвиватися як світогляд, що пропонує відповіді не лише на питання власне філософські, але й на питання наук: математичних, природничих і суспільних [11, с.9].

Поетико-міфологічний образ понять про міжнародні відносини. Своєрідним ядром, в якому зосереджувалися зародки світопоояснювальних елементів були поеми Гомера. Вже в давнину його вважали ледве чи не творцем давньогрецької міфології, а крім того з його ім'ям пов'язувалося створення всезагальної й упорядкованої картини світобудови. Поеми Гомера передають нам розуміння основ того, як давній еллін дивився на світ [24, с.25; 27, с.17].

Тексти поем Гомера містять не лише епічну й міфологічну інформацію: вже в античності він мав авторитет як носій широких знань про давню ойкумену про народи, їхнє походження, спосіб життя, межі розселення та впливів, про торгіві й піратські експедиції, про війни й морські походи, тобто про багато з того, що ми відносимо до царини міжнародних відносин. Цими даними, постійно користувалися античні автори: Фукідид, Плутарх, Павсаній. Немає нічого, що було б приховане від Гомера, – були переконані древні. В його поемах античність черпала початкові відомості з усіх галузей людських знань, доступних давньому світу, що згодом виокремилися в окремі науки [24, с.22].

Проте Гомер радше вписується в контури не так філософа, як філософа-мудреця, оскільки його історична доба ще не знала самоутвердження філософії як окремої науки. В його поемах немає розробленого понятійно-логічного апарату, його мислення охоплює світ за допомогою широкого спектру

художніх образів. Але саме цей синкретизм гомерівського художнього мислення дозволив античним філософам, усвідомлювати наступність їхнього світобачення з Гомером.

В основу сюжету поеми Іліада лягли події Троянської війни; оповідь про неї сплетена з численних подій земного життя і пов'язаних з ними стосунків між людьми й богами та між богами, в яких відбиваються суспільно-політичні реалії з життя Греції і сусідніх країн і народів та відносин між ними. В Іліаді розгортаються неначе співприсутні два паралельні сюжети: війна ахейців проти троянців, а разом з тим і війна між групами богів, що стали на бік того чи іншого земного табору і втручаються в перебіг подій під Троєю. Боги присутні в цьому конфлікті не лише як вищі сили, вони беруть безпосередню участь у підготовці до бойових дій.

Поєднання поетичної алегорійності й напруженої філософської афористичності властиве мисленню й славетного давньогрецького мислителя Геракліта з Ефеса (бл. 544 – бл. 483), який був автором твору «Про природу»*. Втім, за уривками, що збереглися з праці Геракліта, ледве чи можна щось стверджувати про цілісність і послідовність його міркувань про політику.

Через образні формули Геракліт подає загальні засади світобудови. Так, у 67-му фрагменті читаємо: «Бог є день і ніч, зима й літо, війна і мир, насичення й голод [всі протилежності]». У невпинному перетіканні протилежних явищ світ постає як мінлива й динамічна цілісність, зібрана в образі «бога» [8, с.236]. Геракліт різко полемізує з тими, хто не осягнув цієї тотожності протилежностей: «Вони не розуміють, як те, що є ворожим, узгоджується із собою: перевернуте поєднання (гармонія), як лука й ліри» [8, с.199]. На переконання Геракліта, «Гомер, молячись про те, щоб «ворожнеча згинула між богами й межи людьми», сам того не відаючи, накликає прокляття на народження всіх [створінь], бо вони народжуються силою протиборства й протидії» [8, с.202]. Постійний рух, зміна, перехід кожного явища в протилежне мають як необхідний наслідок відносність всіх властивостей і речей. «Війна (Полемос) є батько всього й цар усього», – наголошує Геракліт й зазначає, що у великому протиборстві закладаються й основи соціальних структур суспільства, бо вона «одних богами оголошує, а інших – людьми; одних творить рабами, а інших – вільними» [8, с.202]. Значення цього фрагмента для розуміння поглядів філософа неабияка, бо тут поряд з вказівкою на війну, боротьбу як на основу всього, що діється, полягає визнання боротьби рушійною силою не лише природи, але й людського суспільства [14, с.60].

Середовище формування зовнішньополітичної думки. Загалом, у формуванні політичної думки атенської демократії в період її розквіту брали участь і філософи (Анаксагор), і ритори і софісти (Протагор і Горгій), й історіографи (Геродот і Фулідид), і політичні діячі (Фемістокл, Перикл, Клеон) [12, с.6]. В Греції створилося гіперактивне інтелектуальне середовище, яке формувало як державні діячі практики, так і мислителі, що були також їхніми вчителями. Зрештою, софісти в V ст. зосередилися на навчанні всіх, хто бажав навчатися політичної діяльності. Ці мандрівні учителі, що переходили з міста до міста й збирали довкола себе гурти допитливої молоді, подавали їй в зібраному вигляді вчення про природу, розглядали конкретні політичні ситуації, а разом з тим – готували слухачів до практичної діяльності, зокрема, громадського життя. Так постала практика навчання засад та прийомів політики. Невдовзі учень і, разом з тим, гострий опонент софістів, Сократ зазначить: «нерозумно думати, неначе найбільше з-поміж усіх мистецтв, політичне мистецтво, тобто мистецтво управляти державою, приходиться до людей само собою, тобто без того, щоб вони вчилися його, піднімалися до розуміння, знання його, тим часом як всіма визнано, що і в найнижчих мистецтвах без доброго навчання не можна мати належного успіху» [цит. за: 21, III, с.83-84].

Окремі спостереження, що торкаються проблематики міждержавних відносин дійшли до нас і від творця атомістичної концепції Демокрита (бл. 460 – бл. 370). Демокрит вражав сучасників глибиною розуму й широтою охоплення доступних в його час знань. Вчений поширив ідею розвитку зі сфери природи й органічного життя, висунути його попередником Анаксимандром, на сферу культури. Іншою важливою його ідеєю була думка про те, що рушійною силою цього розвитку була потреба й користь, тобто придатність у задоволенні потреби.

Прикметним є те, що Демокрит одним з перших оперує таким поняттям як інтерес держави, що є ключовим в сучасній політичній думці: «інтереси держави слід ставити вище всього іншого й турбуватися про те, щоб нею добре керували; [щоб сприяти цьому], не слід застосовувати силу проти справедливості й для власної користи застосовувати силу проти загального блага». Забезпечення інтересів держави є необхідною умовою її стабільності й у зовнішньому протистоянні, «бо добре кероване місто є щонайбільшою твердиною; в ньому все полягає і, поки воно зберігається, все ціле, а загине воно, [з ним разом] і все загине» [1, I, с.81].

Сила, вплив держави; ієрархія держав. У Геродота можна знайти епізоди, які дають можливість побачити тогочасне розуміння основних механізмів впливу держав: «...оскільки Мінос мав під своєю владою багато земель, а також мав успіхи на війні, через те і карійський народ порівняно з усіма іншими народами був на той час найславніший далеко більше, ніж будь-який інший» [3, с.63]. Тут, отже, є підстави вбачати оцінку ресурсних можливостей впливу царства Міноса («мав під своєю владою багато земель»), здобуті позиції у міжнародних відносинах як конкретизація могутності («карійський народ порівняно з усіма іншими

* Гераклітові приписували низку творів, в основному, мабуть, не закінчених. До нас дійшло декілька назв головного твору Геракліта: «Музи», «Точне кермо для спрямування життя», «Про природу» [19, с.84].

народами був на той час найславніший далеко більше, ніж будь-який інший») та переконливість практичних успіхів в політиці, закріпленість впливовості через демонстрацію сили («мав успіхи на війні»).

Певні місця твору фіксують ієрархічність статусу народів (держав) у міжнародних відносинах: «Мідійцям належала найвища влада взагалі над усіма і над найближчими сусідами, а ті владарювали над своїми сусідами, і так до останніх, що йшли за ними»; так само стосовно асирійців: «вони колись владарювали над усіма тамтешніми народами, але на той час у них не було союзників, бо союзники тоді від них відпали...» [3, с.43,54]. Кір, задумуючи війну з греками, намагається дізнатися про впливовість окремих полісів: «Після того він почав дізнаватися, хто серед еллінів є наймогутнішими, щоб скласти з ними союз. Так він довідався, що найвидатнішими серед них – це лакедемонці і афіняни, перші дорійського племені, а другі іонійського» [3, с.27]. Мотив могутності й прагнення влади над народами та їхніми ресурсами – один з провідних, які завважив Геродот, описуючи зовнішньополітичних акцій багатьох правителів.

У розповіді про фракійців Геродот фіксує правило, за яким не чисельність народу визначає його могутність, а його єдність: «Після індійців, звичайно, найчисленнішим народом у світі є фракійці. І я гадаю, – міркує Геродот, – якби ними керував хтось один, або коли б усі вони були згодні між собою, вони були б непереможні і незрівнянно могутніші, ніж усі інші народи. Але це неможливо і в них нема засобу досягти цього. І саме через це фракійці слабкі» [3, с.229].

Картини, воєнного протистояння, змальовані Геродотом, подані різнопланово, висліди воєн визначаються не лише силою й ресурсами держав, але й факторами морально-психологічного характеру. Так, перська сторона подана Геродотом у розмаху своїх загарбницьких зазіхань й у величезній силі своїх матеріальних ресурсів, а з іншого боку над нею похмуро відсвічують багато несприятливих знамень і застережень про задрість богів і неминуче зрівнювання великого з малим; еллінський табір, навпаки, страждає нестачею воєнних резервів, він міцний своєю любов'ю до свободи, до військового мистецтва, і йому сприяють природні стихії, оракульські провіщення й божественна справедливість – таке загальне бачення подій Геродотом передане в оповідах про греко-перські війни [16, с.60].

Серед основних властивостей людської природи Фукідид виділяє як загальний закон людського розвитку незмінне прагнення гнобити оточуючих (сильний завжди панує над слабким). Разом з тим, людська природа, незалежно від племені, роду, статі й віку її носіїв, має й інші риси. Вони полягають у прагненні до свободи, егоїзмі, бажанні владарювати над іншими й бажанні “захопити побільше”. Людська природа залишається незмінно егоїстичною, хоча й пристосовується до подій і до змін політичних установ. Дуже яскраво це підкреслено в промові Перикла перед народними зборами, а саме в його заклик до атенців перейнятися усвідомленням слави й могутності свого міста: “ми ... стали володарями більшості еллінських міст, встояли в жорстоких війнах і проти всіх і проти кожного окремого міста” [9, с.91,126]. В останньому ми можемо почути виразний перегук з відомою формулою домінування природного стану в міжнародних відносинах, сформульованому вже в нові часи Т. Гоббсом, одним з родоначальників політичного реалізму.

Історична концепція Фукідида, очевидно, виходить з визнання визначальної ролі насильства в міжнародних відносинах. Це визнання визначає контекст викладу історичних подій у творі. Лідерство в політичному світі, за Фукідидом, визначається силою.

Пишучи про причини Пелопоннеської війни, історик вказує про те, що Аteni своїми неймовірними успіхами, своєю могутністю й претензією на безумовне панування розбудили страх у решти еллінів, насамперед у пелопоннесців на чолі зі Спартою, що й привело грецький світ до фатальної міжусобиці. Зростання атенського імперіалізму, за Фукідидом, є істинною причиною війни [9, с.40; 25, с.134].

Фукідид оцінює близьку йому історію Еллади на основі “принципу сили”. Аteni вперше виступили як фактор сили в Елладі в епоху перських війн, утворивши протипагу гегемонії Спарти. Фукідид подає історію суперництва Аteni і Спарти й показує як зростання атенської могутності спричинило фатальний конфлікт двох держав. Право сили розглядається як всезагальний природний закон.

У праці Аристотеля «Політика» відбито реалії міждержавних відносин античного світу, найголовнішою з яких є панування права сильного. Загальний закон полягав у тому, що задля збереження могутності так чинять і з грецькими державами, і з варварськими племенами. Так, зокрема будували свою політику щодо союзників атенці: зміцнивши своє панування, вони упокорили своїх союзників, всупереч укладеним з ними угодам. Так атенці вчинили з самосцями, хіосцями й лесбійцями, а перський цар «часто “перетирав” мідійців, вавилонців та решту племен, що так само були колись могутніми» [2, с.89].

Аристотелєві міркування про природу міждержавних відносин також виходять з вирішального значення сили на міжнародній арені. «Держава-бо повинна бути готовою не тільки до самозахисту, але й наганяти страх (на тих, хто має бажання напасти), – наголошує він. – вона повинна охороняти не тільки себе, але й частину своїх сусідів, як на суходолі, так і на морі». Особливе значення для визначення могутності держав Егеїди мала могутність на морі: «розміри й величину морських сил держави треба узгоджувати із способом життя її населення: якщо держава бажає грати провідну роль у політиці, то, звичайно, її морські сили повинні відповідати цій меті» [2, с.190].

Фукідид вказує на значення соціально-психологічних настроїв значних верств населення. «Я цілком певен, що чутки перебільшать наші сили – переконував сиракузян, виступаючи на народних зборах Гермократ, син Гермона. – А настрої й думки людей залежать від чуток. Люди більше бояться того, хто нападає першим або принаймні того, хто ясно показує, що в разі нападу готовий дати відсіч» [9, с.278]. Історик зазначає, що марнославність, жадібність, користолюбство наступників Перикла вплинули на

характер самої політичної системи Атенського морського союзу й зробило Атени найненависнішою з держав Еллади, внаслідок чого вся Еллада бажала знищення могутності атенської морської держави [9, с.92-93].

Сила держави примножується успішними діями її лідерів. Приклади цього знаходимо у багатьох давньогрецьких авторів. Хоча Фукідид вірить у можливість людини впливати на хід історичних подій, він допускає свободу волі, лише для значних особистостей; їх він визнає деякою мірою чинником історичного розвитку (наприклад, Фемістокла й Перикла). Великі люди (як Фемістокл) можуть передбачати хід історичних подій. Їхнє завдання – правильно керувати, стримуючи темні поштовхи народного тлуму (роздратування, пихатість, прагнення захопити щобільше), марнославність і захланність його корисливих верховод [9, с.75,88-89,91-92].

Значення особистісного фактора у “Всесвітній історії” Полібія підкреслюється неодноразово, хоча вирішальним фактором успішного протиборства держави на міжнародній арені є переваги її державного устрою, що забезпечують у відповідний момент відповідну суспільно-політичну, військову та ресурсну мобілізацію. Саме цю передумову він виділяє як вирішальну, пояснюючи успіхи завоювань римлян.

Правила зовнішньополітичної дії. Геродот не займався теоретизуванням над природою міжнародних відносин, однак в самій тканині його оповіді не раз натрапляємо на твердження, які сьогодні ми тлумачили б як правила у веденні зовнішньої політики, що подаються істориком без якогось спеціального означення, як само собою зрозумілий спосіб дій, багато разів перевірений на практиці. Так, оповідаючи про задум лідійського царя Креза рушити в похід проти персів, історик пише, що Крез «почав міркувати, як би йому можна було перед тим, коли перси стануть могутніми, захопити їхню державу, яка набирала сили» [3, с.25]. Отже, тут, окрім фіксації мети зовнішньополітичної акції («захопити їхню державу») подано звичне правило: починати наступ, коли в сусідів внутрішня нестабільність, пов'язана із зміною влади. Близьким до цього міркуванням є твердження про необхідність єдності народу як основи його могутності, про що йшлося вище. Нижче, пишучи про забезпечення більшої стабільності договірних відносин, Геродот зауважує, що «без міцних зв'язків спорідненості всякі угоди здебільшого не мають ні сили, ні тривалості» [3, с.34]. Тут опосередковано згадується про одне з правил, яке бралось до уваги при регулюванні тогочасних міждержавних відносин.

На основі конкретно-історичного матеріалу Полібій виводить узагальнення, які в сучасній науці про міжнародні відносини прийнято називати правилами, і які вказують на вибір лінії поведінки держави в багатьох аналогічних ситуаціях. Це, зокрема, бачимо при розгляді позиції сиракузького володаря Гіерона в ході Пунічних війн. “Цілком тверезо й мудро турбувався він, – пише грецький історик Полібій (бл. 200 – бл. 120 р.), – про те, щоб не дати сильнішому народу можливості здійснювати всі свої задуми. Справді, ніколи не слід допускати цього й давати будь-якій державі посилитися до такого ступеню, коли стає неможливим оспорювати посягання її навіть на права загально визнані” [7, I, с.198]. Іншим правилом у зовнішній політиці, кажучи сучасними словами, є уміння державних діячів тримати в полі зору політичні настрої в сусідніх державах (наміри сусідніх народів): “люди, що стоять на чолі держави, зобов'язані понад усе турбуватися про те, щоб для них не був таємницею спосіб думання тих народів які або призупиняють неприяні дії, або укладають дружній союз, і розрізнити, чи є пропозиція миру лише поступкою тимчасовим обставинам, чи наслідком притлумлення гордині, щоб проти одних завжди бути насторожі, а іншим – довіряти як покірним підданам і друзям” [7, I, с.272]. Це узагальнення, викладене як зовнішньополітичне правило пов'язане, зокрема, з поглядом Полібія на історію, за яким він неодноразово наполягав на тому, що історія має повчальний і вже тому корисний характер.

Моральнісні аспекти міжнародних відносин. Ці аспекти посіли центральне місце в творчій спадщині Сократа й Платона. Про це читаємо, зокрема, в діалозі «Алківіад», в якому бере участь і вчитель Платона, Сократ. Ще однією дійовою особою в «Діалогах» Платона виступає Фразимах. Цей уродженець Халкедона був віртуозом у софістичному ораторському мистецтві. У Платона Фразимах постає як представник того руйнівного принципу софістики, який на й громадянської політичної чесноти ставить суб'єктивну свободу, що спритно виправдовує безсоромний егоїзм, возведений до краю [21, IV, с.152]. Проте, на наше переконання не варто поспішати осуджувати твердження Фразимаха, особливо в тій царині, що стосується нашого предмета, а саме міждержавних відносин. З діалогу видно, що саме Фразимах, завдяки парадоксальності свого мислення, а не Сократ відстежує зміни акцентів в оцінках в той момент, коли йдеться про перехід від відносин між індивідами до відносин між соціумами, на рубежі якого й відбувається якісна зміна.

«Однак, чи задаються тобі несправедні й несправедливі і хорошими, добрими, і розумними людьми?» Але з точки зору логіки Сократ тут допускає нову підміну понять, застосування якісних оцінок до інших якостей: «несправедні й несправедливі» пропонується оцінювати за критеріями «хороший», «добрий», «розумний». Проте Фразимах повернув думку на ширші сфери соціальних відносин, а саме, на відносини між державами й перевів оцінку «несправедним і несправедливим» в іншу площину. «Так, принаймні ті, що можуть чинити неправди й несправедливості до крайніх меж і підпорядковують собі держави й народи, – відповідає він, й насмішувато перепитує: «А ти, може, думаєш, що я кажу про тих, що відрізають гаманці? Звичайно, це так само вигідна справа, якщо не буде викрита; але про неї не варто й говорити, а важливим є те, на що я вказав». Підкреслимо окремо наголос Фразимаха: «важливим є те, на що я вказав», тобто справа завоювання, царина міждержавних відносин! Звернімо увагу, що про під час переведення розмови від індивідуальних параметрів до дій держав, «що можуть чинити неправди й несправедливості до крайніх меж» [цит. за: 21, с.206-212], відбувається зміна відліку, наступає область нових координат. Фразимах для

аргументації посиляється на звичну практику відносин між тогочасними державами, в т.ч. й грецькими полісами, в яких панував егоїстичний інтерес і вигода, а не добродійність. У цій царині судження щодо одиничної, індивідуальної області вже неправомірні. Чи не це хотів сказати Платон устами Фразимаха? На наше переконання, тут Сократ, як персонаж діалогу (а, може, й реальний мислитель?) а з ним і Платон зупинилися в роздумах над цим найскладнішим питанням. Йдеться про співвідношення цих понять і явищ, тим більше, що реалії політичного життя додавали їм сумнівів. Прикметним є й те, що в цьому діалозі держава подається в ряду вкрай егоїстичних спільнот, що чинять винятково, виходячи з грубої вигоди.

Античні автори не раз наголошували на тому, що найчастіше держава не є єдиним цілісним організмом, в ній прив'язні внутрішні поділи, які за певних обставин можуть послабити її становище у відносинах з іншими державами. Так, Демокрит зробив наголос на гзубності для держави громадянських війн: «Громадянська війна є лихо для тієї й іншої ворогуючої сторони. Бо для переможців і для переможених вона однаково згубна». І далі: «Лише за одностайності можуть бути здійснені великі справи, як, наприклад, вдалі війни держави, в іншому ж разі це неможливо» [1, I, с.83].

В четвертому розділі бесіди «Про державу» Сократ спочатку продовжує розпочату ним в 3-му розділі розмову з Главконом, а потім веде її з Адимантом. Важливим теоретичним спостереженням, сформульованим у цьому діалозі, є те, що кожна держава при уважному розгляді виявляється не єдиним цілим, а поєднує в собі суперечливі складові. Сократ із діалогу формулює це таким чином: «Будь-яку державу слід назвати не державою, а іншим якимось іменем, що має ширше значення, тому що кожна з них складається з багатьох держав, а зовсім не є *однією* державою у власному розумінні цього слова. Якою б малою не була така держава, в ній завжди є принаймні дві взаємно ворожих держави: одна – це держава бідних, а інша – держава багатих; але тим часом і в кожній з цих двох держав є ще *чимало* держав, так що ти дуже помиляєшся, якщо чинитимеш з нею як з однією державою (вважаючи їх *одноєю* державою)... *одну* таку могутню державу не легко знайдеш ти ні у еллінів, греків, ні у варварів, а знайдеш декілька держав, які лише здаються однією могутньою державою, які однак є велелюднішими й розмаїтішими» [цит. за: 21, IV, с.352]. Внутрішні соціальні суперечності, свавілля владоючої верхівки та жорстоке гноблення підкорених народів стали причиною внутрішньої слабкості Перської держави: «Якщо необхідність вимагала ополчити свій народ на війну за самих себе, то вони [перські володарі. – А.З.] не знаходили в своєму народі спільних з ними інтересів і готовності піддаватися за них небезпекам. Хоча вони й володіли міриадами людей, але для них від цих людей на війні не було користі» [цит. за.: 21, V, с.98-99].

Платон шукав пояснення особливостей внутрішньосупільних і міжнародних відносин. Його Сократ вважає за необхідне для позначення зіткнень між народами (саме народами, а не державами!) два різних слова – війна й усобиця, які відображають відмінні явища («два різних предмети»). Причинні пружини цих феноменів впливають з природного протистояння свій – чужий. «Я стверджую, що рід еллінів – то все люди близькі й рідні, а для варварів – іноземці й чужі» [6, с.164]. Платон розрізняє війну еллінів, греків з іншими народами, варварами. Війну греків з варварами він називає власне війною, і війну грецьких держав між собою – внутрішньою звадою, або усобицею [21, IV, с.447]. Власне війну, тобто війну греків з варварами, визнає Платон цілком природною і тому постійною, вічною. Варварів Платон вважає природними ворогами й рабами греків, які через те можуть чинити з ними як з такими, тобто поневолювати їх особисто й відбирати у них все їхнє майно, спустошувати їхні землі й розорювати їхні житла, – словом, Платон, як писав П.Г. Редкін, «щодо способу ведення війни цього роду цілком закостенів ще в грубих, нелюдських поглядах свого народу, що визнавав людьми лише вільних греків» [21, IV, с.447-448]. Сократ саркастично зауважує при цьому, що «до варварів належить ставитися так, як ставляться один до одного елліни» [6, с.165].

Елліни й «варвари». Ч. Форнара відзначає наявність енвайронменталістського способу мислення в концепції Геродота. Згідно з цією концепцією, Геродот бачив відповідність між кліматом, харчуванням та моральними якостями народів. Ч. Форнара пише про те, що ця концепція формувала спосіб мислення Геродота, вказуючи на заключну частину його «Історії». Визнання того, що існував взаємозв'язок між кліматом та достатком, і що розкішне життя робить чоловіків схожими на жінок, природньо вело до погляду, що «країни з важкими умовами життя породжують жорстоких людей», що таким чином мали волю опиратися підкоренню. Це спостереження було сприйняте сучасниками Геродота і, як зазначає Форнара, воно швидко стало трюїзмом і функціонувало автоматично в грецькій історіографії [28, с.82].

У діалозі «Держава» Платон зупиняється також на впливі природних факторів, які позначаються на характері й особливостях поведінки мешканців певних місцевостей («щось таке, що лежить в самій природі (тобто в природі тієї місцевості, в якій живуть ці народи),»). «Багато місцевостей відзначаються особливою здатністю продукувати або кращих, або гірших людей, – зазначає він – Так в одних місцевостях (країнах) сильні вітри всілякого роду й спека роблять людей сварливими й непогамовними; в інших місцевостях (країнах) впливають на людей повені; нарешті, й продукована місцевими ґрунтами їжа діє корисно чи шкідливо не лише на тіло мешканців, але й на їхню душу. Але з усіх місцевостей (країн) більше всього виділяються серед інших (тобто сприятливіші) ті, де віє подув божий і де живуть добрі демони (тобто країни помірного клімату), де природа не розслаблює тіло й душу людини (як у жаркому кліматі), і не отуплює людину (як в холодному кліматі); словом, де й природа, що оточує людину, відзначається тією серединою між двома протилежними крайнощами, тією істинною необхідною мірою в якій полягає сутність помірності, цієї основної чесноти для всіх чеснот, а отже де такою своєю фізичною помірністю доволишня природа розвиває в людині моральнісну помірність, а з нею і всю добродійність загалом у всій її єдиній повній

цілісності, якою втілюється в окремій людині, громадянину, і в усій державі, як сукупності громадян, верховна ідея абсолютного добра» [цит. за.: 21, V, с.173].

Для Аристотеля греки, що живуть в умовах полісної системи, є вищими людьми, покликаними панувати над іншими народами. Аристотелева концепція є беззастережно елліноцентричною: «Народності, що мешкають у країнах з холодним кліматом, на півночі Європи, наділені мужнім характером, але інтелект і мистецтво у них розвинуті слабко. Тому вони довше зберігають свободу, але не здатні до більш-менш досконалого державного управління і не можуть панувати над своїми сусідами. Навпаки, народності, що населяють Азію, дуже обдаровані й тямущі; натомість їм бракує мужності, й тому вони живуть у підлеглому й рабському стані; еллінська народність, що в географічному відношенні займає немовби середнє положення між жителями Європи й Азії, поєднує в собі природні риси тих та інших: вона наділена і мужнім характером, і розвинутим інтелектом, тому зберігає свою свободу, має найкращу систему державного ладу і була б спроможна панувати над усіма, якби тільки була об'єднана одним державним устроєм» [2, с.190-191]. Підкорення, отже, є заснованим на природній перевазі й тому правомірним. Людьми, самою природою призначеними бути рабами, Аристотель визнає варварів, оскільки у них немає в душі елемента, покликаного для панування [2, с.22; 26, с.59].

Панівною думка, властивою давньогрецькій суспільній свідомості було те, що елліну належить панувати над варварами, в цьому не сумнівалися, хоча й за окремими особистостями серед варварів і визнавалися високі людські достоїнства. Проте в Греції натрапляємо й на інший погляд, який чувся в середовищі софістів.

Так, у вченні софіста Антифонта є твердження про природну рівність людей, які критикують грецьку упередженість щодо «варварів»: «за природою ми у всіх відношеннях рівні, причому [однаково] і варвари, й елліни. [Тут] доречно звернути увагу на те, що у всіх людей потреби від природи однакові. Набути те, що стосується задоволення цих потреб, можливо [однаково] всім, і в усьому цьому жоден варвар і жоден еллін не відрізняється від нас. І справді, ми всі [однаково] дихаємо повітрям через рот і ніс їмо ми все [однаково] за допомогою рук» [цит. за.: 17, с.26].

Війна як об'єктивна реальність та об'єкт етичних присудів. Одним з дискусійних питань в гомерознавстві є визначення ставлення автора поем до такого суспільного явища, як війна. Війну греків проти Трої Гомер зображає як справедливу, пов'язуючи її з боротьбою за важливу загальнонародну справу, як відплату за вчинену кривду; цей похід прикрашено доблестю кращих героїв. Але чи значить це, що в «Іліаді» війна оспівується і що Гомер – поет війни? – запитує Н.Л. Сахарний і тут-таки категорично стверджує: «Така характеристика Гомера може бути або плодом повного нерозуміння його великої поеми й несвідомо-помилкового її тлумачення, або свідомим спотворенням сенсу “Іліади”» [22, с.110]. А.Ф. Лосєв, хоча й не оминає прийнятої в радянській науці антивоєнної риторики, але пише не просто про осуд війни у Гомера, а про те, що вона подається в поемі як складний і суперечливий феномен. Обговорюючи антивоєнну тенденцію у Гомера, – зазначає А.Ф. Лосєв, – необхідно, проте, оцінювати її в контексті всієї гомерівської творчості. Ігнорування цього перетворює наше спостереження в недопустиму модернізацію Гомера». І далі: «Слід враховувати загальноепічну ідеологію, за якою війна часто трактується в епосі як загальноісторична чи навіть загальнокосмічна необхідність» [18, с.121]. Розгортаючи думку далі, А.Ф. Лосєв пише, що гомерівські герої справді переживають страшну антиномію: вони до глибини душі не хочуть воювати, але «вважають, що війна в даному разі історично необхідна». Більше того, на переконання Лосєва, загалом, «зовсім не можна сказати, що грецькі герої ніколи не хочуть воювати». Він вказує при цьому на епізод з мірмідонцями, що прийшли з Ахіллом, і дуже страждають від того, що Ахілл перестав воювати. Примирення Ахілл з Агамемноном і його згода повернутися до боїв були зустрінуті загальним схваленням [18, с.123; 4, с.321 і далі].

Як пише Н.А. Флоренсов, зруйнування Трої в поемах Гомера подається як торжество, триумф грецького народу, що створив для досягнення цієї мети величезний воєнний союз під єдиним командуванням. З іншого боку, ці поеми передають збереглася глибоку переконаність давніх греків у відпочатковій і заздалегідь провіщеної приреченості Трої та її народу, так само й переконаність в передвизначеності кожного, ким би він не був – простою людиною, царем чи героєм [15, с.21].

Не треба забувати про такі важливі спонуки до дії у відносинах між людьми й спільнотами, як змагальність, прагнення до домінування й розпорядження ресурсами. Зринаючи як спонук до дії окремих осіб, передовсім правителів, вона час від часу захоплює цілі народи й стає спонук до масштабних дій. Крім того, війна в ту добу була ще й походом за здобиччю. Повержений суперник – здобич. Кривавий бій – це не лише продумана операція, це ще й зграя спущених з цепа первісних інстинктів, що шаліють і розпалюються від духу крові. Саме таку естетизацію кривавого поля битви бачимо і в Магабгараті [5, с.52,78,211-212,230].

Серед фрагментів праці Геракліта, що дійшли до нас, Геракліта, знаходимо прикметну думку про справедливість. «Слід знати, що війна всезагальна, що ворожнеча – звичайний лад речей, і що все виникає через ворожнечу й через взаємо запозичення» [8, с.201]. Геракліт говорить про боротьбу (війну, роздор) як про «справедливість» (нормальний) їхній стан. Війна і звада є тією з протилежностей, яка веде до виникнення [космосу], а згода й мир – до згорання [15, с.54].

Геродот фіксує силове протистояння між народами й державами як звичне явище. Так у його описі «країни ісседонів» сказано, що за ним живуть «одноокі аримаспи», за ними «охоронці золота» грифи, а далі

– гіперборейці, країна яких простягається до моря. «Всі вони, – пише історик, – крім гіперборейців, увесь час нападають на сусідів. Аримаспи витіснили з країни ісседонів, а ісседони скіфів, а кіммерійців, які жили біля південного моря, скіфи змусили покинути країну!» [3, с.183].

В історії з Крезом, переданій Геродотом, можна завважити й мотив осуду війни. Так, лідійський цар, на запитання Кіра, хто з людей порадив воювати з персами, відповідає: «Винуватий в усьому цьому був бог еллінів, який підбурих мене воювати. Адже нема такого дурного, хто віддав би перевагу війні перед миром. Під час війни діти ховають батьків, а батьки – дітей. Але це було приємне якомусь божеству» [3, с.38-39].

Війна, за Фукідидом, – це нормальний стан, бо в природі як окремих людей, так і людського суспільства взагалі закладене прагнення захопити якомога більше. Вибір на користь війни чи миру визначається конкретними обставинами. В одній з «промов» Перикла читаємо: «Тим, хто перебуває в сприятливому становищі й може вільно вибирати війну чи мир, нерозумно було б починати війну. Але якби хтось був поставлений перед необхідністю або відразу поступитися й підкоритися ворогові, або йти на ризик і відстоювати свою незалежність – то швидше вартий осуду той, хто уникає небезпеки, ніж той, хто чинить рішучий опір» [9, с.89].

З іншого боку з твору Фукідида видно, що мир – це нестійкий стан: як тільки формується перевага сил (яка-небудь сильна держава), мир порушується, бо людська натура прагне до переважання. Сильні держави без церемоній порушують нейтралітет малих міст і ті стають їхньою жертвою. «Миролюбна політика, не пов'язана з рішучими діями, згубна: вона не приносить користі великій державі, але придатна лише для підвладного міста, щоб жити в безпечному рабстві», – стверджується устами Перикла [9, с.91]. Проте Фукідид не раз показує, що наслідки війни, особливо міжусобної, є жахливими.

Міркування геополітичного характеру. Геродот майстерно пов'язав історію людства з географією й зіткнув в одній тканині нитки різноманітних історій народів, об'єднавши зібрані ним відомості про більш ніж двадцять грецьких і негрецьких племен народів. Найбільше ж місця в його праці відведено тут війні греків з персами (499-478). У центрі геродотівських історичних оповідей поставлено важливе узагальнююче питання про походження давнього роздору, що розділяє захід і схід і досяг своєї вищої точки в греко-перських війнах [3, с.15 і далі; 13, с.226].

В розгорнутому історичному описі греко-перських війн, поданих Геродотом, можна простежити декілька наскрізних ідей, які стосуються загальних проблем відносин між державами й народами. Однією з них є ідея про закорінене ще з давнини протистояння еллінів і варварів, Європи й Азії, Заходу й Сходу. Ця ідея виводиться Геродотом ще з незапам'ятних часів, а цілком уже достовірні зіткнення лідійців з еллінами надають глибини історичному конфлікту, що досяг свого апогею у греко-перських війнах [25, с.114]. Прикметними є міркування щодо цього у трагіка Есхіла. Він подавав конфлікт між греками й персами як загальне зіткнення Сходу й Заходу, що втілювали два суперечливі принципи громадянської свободи й деспотичного примусу. Це протиборство яскраво передано в його творі «Перси» (472 р.), що став відгуком на історичну перемогу греків при Саламіні [25, с.147].

У праці Аристотеля також натрапляємо на міркування, які ми тепер віднесли б до геополітичних. Відзначаючи часи давнього панування в Греції Криту, філософ зазначає, що цей острів «немовби покликаний природою панувати над Грецією: прекрасне розташування – з одного боку, острів лежить посеред того моря, на берегах і островах якого майже всі греки мали свої поселення. Відстань між Пелопоннесом і Критом незначна; з другого боку, від Азії Крит відокремлюють тільки Триотійський край та Родос. Ось чому Мінос утвердив свою владу над морем, а з островів одні підкорив, інші колонізував» [2, с.59].

Ідея універсуму. Грецька філософська думка здавна зосереджувалася над осмисленням загальних основ світобудови. Виразні ознаки пошуку універсальних законів були характерними для Геракліта. У розумінні Геракліта, боротьба, війна, а з іншого боку, єдність протилежностей, визначаються Діке – світовою правдою, світовим правом. Це вищий (божественний) закон, який ніщо в світі переступити (порушувати) не може [21, II, с.173].

Вказуючи на рушійний первінь світу, Геракліт називає його вогнем («вічно живим»), найчастіше ж використовує поняття «Логосу». Часом Геракліт замість терміну «Логос» вживає «загальний світовий порядок», «думка, що править всім у всьому» [19, с.124], божественний закон поширює свою владу так далеко, як тільки воліє, і над усім панує, і [все] переважає [8, с.197]. Необхідність слідування за загальним законом, за Логосом, визначає й етос суспільного життя. Треба йти за розумом й природою й дотримуватися всезагального.

В основі стоїчної філософії лежить моральнісний первінь; етика відіграє в них головну роль, а отже, на перший план знову висувається суб'єкт, однак при цьому людина постає у зв'язку з цілим усесвітом. Відтак, неминучо стає формулювання узагальнюювальних формул, що стосуються соціуму в цілому. У стоїків верховний початок, джерело й сутність усіх речей є Розум або Божество. Це сила, що все з себе продукує, духовне сім'я всього світу [26, с.73-74]. Розвитком вчення про обов'язки стоїки довершили систему моральнісної філософії, основи якої були покладені Сократом. Любов до собі подібних – вимога вищого закону; хто віддаляється від однієї людини, віддаляється і від усього людства, бо у всіх природа одна. Всі люди, каже Епіктет, брати між собою і мають Бога отцем [26, с.76].

Якщо стоїки основне в єдності світу моральнісні засади й пов'язували з ними єдність людського роду, то у грецького історика Полібія «об'єднання й облаштування всього світу» пов'язане з переможною експансією

Риму, що максимально розширила обшири політичної ойкумени. «Тепер же я бачу, що досить багато істориків описали окремі війни і деякі супутні їм події; але наскільки принаймні нам відомо, ніхто навіть не пробував дослідити, коли і яким чином почалося об'єднання й облаштування всього світу, як і те, якими шляхами здійснилася ця справа» [7, I, с.149], – так побачив ці нові обшири історичного процесу й міжнародних відносин Полібій. Його праця «Всесвітня історія» ставить в центр уваги події, пов'язані з утвердженням панування Риму в Середземномор'ї.

Він не тільки виголошує універсалістські постулати, але вказує предумови для формування всесвітньоісторичної концепції, на думку Полібія, наявні дві важливі передумови: по-перше, в зв'язку з тим, що під ту пору «всі моря й землі, стали доступними, і тому не випадає більше посилатися на поетів та байкарів як свідків незвіданого» [7, I, с.374]. По-друге, на основі досягнень “у точних знаннях і мистецтвах» досягнуто таких успіхів у всіх знаннях, що більша частина наших знань утворює справжні науки, а значить тепер «завдяки досягнутим у наш час успіхам у точних знаннях і мистецтвах, знанням людина допитлива має можливість неначе підпорядкувати все, що від часу до часу відбувається, певним правилам» [7, II, с.93,150].

Як бачимо, в грецькій епічній традиції, філософській та суспільно-політичній думці зафіксувалися виразні міркування про міжнародні відносини, які згодом стали набутком науки про міжнародні відносини. Ці спостереження не були викладені окремим цілісним вченням, чи зведені в концепції одного автора, але сформульовані в добу античності ідеї силового протиборства на міжнародній арені, інтересу держави, універсуму міжнародних відносин, рівності народів, спостереження геополітичного характеру, пошук причинних зв'язків у міжнародних відносинах окреслювали раціональну основу для об'єктивного знання в цій сфері.

Джерела та література

1. Антология мировой политической мысли. В 5 т. – Т.I : Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М. : Мысль, 1997. – 832 с.
2. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
3. Геродот. Історія в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. – К. : Наукова думка, 1993. – 576 с.
4. Гомер. Іліада / Переклад із старогрецької Борис Тен. – К. : Дніпро, 1978. – 432 с.
5. Махабхарата. Книга сьдмая: Дронапарва или Книга о Дроне / Пер. с санскрита и комментарии В.И. Кальянова. – СПб. : Наука, 1992. – 646, [1] с. : ил. / РАН. Ин-т востоковедения.
6. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. – К. : Основи. – 355 с.
7. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах / Пер. с греч. Ф.Г. Мищенко, с его предисловием, примечаниями, указателями и картами. В 3 т. – СПб. : «Наука», «Ювента», 1994-1995.
8. Фрагменты ранних греческих философов. – Ч.I: От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / Издание подготовил А.В. Лебедев. – М. : Наука, 1989. – 576 с. – (Памятники философской мысли).
9. Фукидид. История / Издание подготовили Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский. – Ленинград : Наука, Ленинградское отд., 1981. – 544 с.
10. Андреев Ю.В. Гомеровское общество. Основные тенденции социально-экономического и политического развития Греции XI-VIII вв. до н.э. / Ю.В. Андреев. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН «Нестор-История», 2004. – 496 с.
11. Асмус В. Античная философия / В. Асмус. – 3-е изд. – М. : Высш. шк., 1998. – 400 с.
12. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии / А.К. Бергер. – М. : Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1966. – 360 с.
13. Гомперц Т. Греческие мыслители / Т. Гомперц. – Т.I. – СПб., 1911. – 485 с.; Т.II. – СПб., 1913. – XI, 205 с.
14. Дынник М.А. Диалектика Гераклита Ефесского / М.А. Дынник. – М. : РАНИОН, 1929. – 207 с.
15. Кессиди Ф.Х. Гераклит / Ф.Х. Кессиди. – М. : Мысль, 1982. – 200 с.
16. Кузнецова Т.И., Миллер Т.А. Античная эпическая историография: Геродот, Тит Ливий / Т.И. Кузнецова, Т.А. Миллер. – М. : Наука, 1984. – 214 с.
17. Лосев А.Ф. Античная философия истории / А.Ф. Лосев. – СПб. : Алетейя, 2001. – 256 с.
18. Лосев А.Ф. Гомер / А.Ф. Лосев. – 2-е изд. – М. : Молодая гвардия – ЖЗЛ; Соратник, 1996. – 400 с., ил.
19. Маковельский А. Досократики. Первые греческие мыслители в их творениях, в свидетельствах древности и в свете новейших исследований / А. Маковельский. – Ч.I: Дозлеатовский период. – Казань, 1914. – 211 с.
20. Михайлова Э.Н., Чанышев А.Н. Ионийская философия / Э.Н. Михайлова, А.Н. Чанышев. – М. : Изд-во МГУ, 1966. – 184 с.
21. Редкин П.Г. Из истории философии права в связи с историей философии вообще / П.Г. Редкин. – Т.I-V. – СПб., 1889-1890.
22. Сахарный Н.Л. «Илиада». Разыскания в области смысла и стиля поэмы / Н.Л. Сахарный. – Архангельск : Издательство Архангельского педагогич. ин-та, 1957. – 380 с.
23. Стратановский Г.А. Фукидид и его «История» / Г.А. Стратановский // Фукидид. История. – Ленинград : Наука, 1981. – С.405-438.
24. Флоренсов Н.А. Троянская война и поэмы Гомера / Н.А. Флоренсов. – М. : Наука, 1991. – 144 с.

25. Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли / Э.Д. Фролов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – 160 с.
26. Чичерин Б. История политических учений / Б. Чичерин. – Ч.I. : Древность и средние века. – М., 1869. – 444 с.
27. Шталь И.В. Художественный мир гомеровского эпоса / И.В. Шталь. – М. : Наука, 1983. – 296 с.
28. Fornara C.W. The Nature of History in Ancient Greece and Rome / C.W. Fornara. – Berkeley; Los Angeles; London : University of California Press, 1983. – 215 p.

Зинченко А. Л. Феномен международных отношений в поле зрения древнегреческой общественно-политической мысли

В статье анализируются мысли и суждения древнегреческих мыслителей и историков, затрагивающие природу и характер отношений между народами и государствами, прежде всего войны и мира, господства и подчинения, могущества и влияния, стойкости государства в условиях внешней угрозы.

Ключевые слова: международные отношения, война и мир, могущество и власть, влияние, господство и подчинение.

Zinchenko A. L. Phenomenon of international relations in ancient Greek public thought

The article analyzes contemplations and judgement of ancient Greek thinkers concerning the nature and character of relations between peoples and nations. These contemplations are mainly focused on war and peace, domination and submission, might and influence, state`s resistance to external threats.

Key words: international relations, war, peace, might, power, influence, supremacy (rule), domination, submission.

УДК 94(092)(437.1/2)“19”

Э. Г. Задорожнюк

ВАЦЛАВ ГАВЕЛ: ПРОВОЗВЕСТНИК РЕВОЛЮЦИЙ НОВОГО ТИПА*

В статье характеризуются концепты Вацлава Гавела «власти безвластных» и «неполитической политики», а также формы его политической активности – ведущее участие в создании и функционировании Хартии 77 и Гражданского форума. В целом фигура Гавела репрезентует политика принципиально нового типа, еще не изученного в полной мере. Представлены полярные точки зрения на его диссидентскую деятельность и роль в формировании Хартии 77, выявлены черты уникальности Гавела-политика как провозвестника революций нового типа, прослежен его путь от диссидентства к президентству.

Ключевые слова: диссидентство, Хартия 77, «власть безвластных», «неполитическая политика», «режим нормализации», «бархатная» революция, социально-политические трансформации.

Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XX века стала местом, где начались фундаментальные социально-политические трансформации, которые в начале третьего тысячелетия приобрели глобальный характер. И сегодня мало кто сомневается в подобии происходивших тогда революций как революциям «цветным», потрясающим по сей день постсоветское пространство, так и революциям в арабских странах, исход которых отличается большой неопределенностью.

Все эти революции – за рядом исключений (Румыния, Киргизия, Ливия) – носили и носят в основном ненасильственный характер. Один из главных их движителей – массовые демонстрации, а механизм реализации поставленных целей – переговорный процесс. В ходе данных революций и появились политические лидеры нового типа, в числе которых почетное место занимает Вацлав Гавел, отмечающий в 2011 году свое 75-летие. Именно Гавел ввел принципиально новые концепты «власти безвластных» и «неполитической политики» в то, что весьма условно можно назвать идеологией революций нового типа, как раз он ввел и образцы новой тактики, побуждающей власти соблюдать декларируемые в законах права и законы в рамках активности Хартии-77, а в ходе «бархатной» революции 1989 года принимал активное участие в мобилизации чехословацких антинормализационных сил на создание Гражданского форума – принципиально непартийной структуры, осуществивший переход от коммунистического режима к демократии.

Общее название для цепи этих коренных преобразований – революции с определениями [подробнее см.: 1; 2]. В настоящее время данный термин в чем-то теряет свою однозначность, тем более он нуждается в более тщательном рассмотрении. Так, социально-политические трансформации в Египте 2011 года именуется то «дынной», то «твиттерной» (от английского twitter – система мгновенной пересылки сообщений через Интернет), то «молодежной», то «финиковой», то «курортной» революциями и даже революцией «пирамид». В отличие от устоявшихся названий чехословацкой «бархатной» (с ее подвидом словацкой «нежной» революций) такая пестрота названий указывает на чрезмерную вариативность

* Статья подготовлена в рамках Программы фундаментальных исследований секции истории ОИФН РАН «Исторический опыт социальных трансформаций и конфликтов».